

PÜRİTANİZM' DEN HEDONİZM' E DEĞİŞEN BOŞ ZAMAN KAVRAMI

*Umut Osmanlı**

*Sevde Kaya***

Öz: Çalışma, amaçlı bir dizi eylemliliği ve bunun için harcanan süreyi kapsar. Bu durum çoğu kez, zorunluluk, bağlayıcılık gibi disiplinler bir yapılanmaya dayanır. Modern iş/çalışma, uzmanlaşmış, rasyonalize olmuş ve ücretli bir karaktere sahip olmuştur. İşin doğasında, bireyin isteğine hükmeden bir durum söz konusudur. Bu durum, bireyin özgür kalma durumunu ortadan kaldırır. Boş zaman ilk olarak işten artan kalan, bağlayıcılık ve zorunluluktan uzak bir zaman olarak tanımlanmıştır. Bu zaman dilimi, kişinin özgür iradesiyle, kendi istenciyle kullanacağı, tasarrufta bulunacağı bir zaman olarak görülmüştür. Ancak boş zaman kapitalist örgütlenmenin ilk yıllarında benimsenen Püritan etikten, Tüketim Çağı olarak adlandırdığımız günümüzün benimsediği Hedonist etiğe gelinceye kadar bir dizi değişime uğramıştır. Bu değişikliklerle birlikte boş zaman kişisel tasarrufların dışında belirli iktidar aygıtlarınca yönetilen korunumlu bir yaşam alanı haline gelmiştir. Bu makalenin amacı, çalışma ilişkileri içerisinde inceleyeceğimiz boş zaman kavramının geçirmiş olduğu dönüşümleri saptamaktır.

Anahtar Kelimeler: Prütanizm, Hedonizm, Çalışma Etiği, Kapitalizm, Boş zaman, Endüstri Devrimi, Sanayi,

ABSTRACT: Work-activity and a number of purposes that include time spent. This often, of necessity, is based on a structure of disciplines such as binding. Modern business / work, specializing been rationalized and have a character has been paid. The nature of business, dominating the will of the individual is the case. This eliminates the condition of the individual remain free. Leisure time, increasing the remaining work, binding and without obligation has been identified as a distant time. This time, the person's free will, his will to be used with, was seen as a time saving will be found in. However, the capitalist organization of leisure Puritan ethics adopted in the first year, which we refer to as the Age of Consumption until today adopted a set of ethical Hendoist has undergone changes. With these changes, the personal savings leisure specific power apparatuses managed outside of the living space has become a conservative. The purpose of this article, we will examine working relationships within the concept of leisure time is spent to determine the transformation.

Keywords: Prütanizm, Hedonizm, Work Ethics, Capitalism, Leisure, Industrial Revolution, Industry.

*Anadolu Üniversitesi, Sosyoloji, (uosmanli@gmail.com)

**Anadolu Üniversitesi, Sosyoloji, (sevdekaya11@windowslive.com)

Giriş

Sanayileşme hareketlerinin bir sonucu olarak üretim araçlarında yoksun bireylerin ücretli birer işçi olarak çalıştırılması bir dizi sorunu meydana getirmiştir. Bu sorunlardan biri de çalışma sürelerinin uzunluğudur. Bu dönemdeki sermaye sahipleri ilk aşamada çalışma sürelerini uzun tutarak ardından çalışma sürelerini denetim altına alıp işçinin verimli çalışmasını dolayısıyla üretimi arttırmayı hedeflemişlerdir. Günümüzde bu durum az-gelişmiş ülkeler dışında kısmen çözülmüş gibi görünmektedir. Çalışma saatlerinin azaltılması, esnek ve freelance (evden çalışma) çalışma modelleri bireylerin eskiye nazaran daha fazla boş zamana sahip olduğunun göstergesidir. Ancak bu şüpheyi yaklaşılmaması gereken bir durumdur. Çünkü dönemin hâkim ekonomik sistemi olan kapitalizm bireylere hiçbir hakkı kendiliğinden verecek bir anlayışa sahip değildir. O halde, boş zaman olgusunun tanımlayan, sınırlarını belirleyen kapitalizm'in bu durumdan bir beklentisinin olacağı açıktır.

Boş zaman kavramı günümüz toplumuna gelene kadar çok farklı şekillerde tanımlanmıştır. Boş zaman ilk olarak Thornstein Veblen(2005)'in "Aylak Sınıf Teorisi" (The Theory of Leisure Class) adlı kitabında kullanılmıştır. Ancak Veblen çalışmasında "boş zaman"ın kendisinden çok "boş zaman"ı kullanan gruplar üzerinde durmuştur. Veblen tüketimin sadece biyolojik ihtiyaçların tatminin ötesinde toplumsal statü göstergesi olma özelliğini ifade ettiği teorisini geliştirdiği dönemin etkisiyle teorisini daha çok fiziksel olarak çalışmayan, sadece üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulundurmaları sebebiyle bunların getirilerini tüketen sınıfı dikkate almıştır (Kıray, 2005:17-18).

Günümüz hâkim ekonomik sistemi olan kapitalizmin getirisi ile boş zaman, birey tarafından kendisini yenilemek, yeniden çalışma motivasyonuna ulaşmak için maddi manevi tüketim alanıdır. Günümüz boş zamanı; yıllık izinler, hafta sonu tatilleri, sinema, yaz tatilleri gibi iş elbiseleri arasında sıkışmış insanlar için bir kurtuluş fırsatı olarak görülmektedir. Fakat bu özlemle beklenen ve kişilerin sadece belirli aralıklarla sahip oldukları boş zaman kişinin öz-denetimi altında mıdır? Makalede bunun yanıtını aramaya çalışacağız.

BOŞ ZAMAN KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Antik Yunan'da boş zaman, iyilik, hakikat ve bilgi gibi dünyanın üstün değerleriyle uğraşmak, bunlar üzerine düşünmek olarak anlaşılmıştır. Bu düşünceye göre, boş zaman, bir şey yapılmayan zaman değildi, aksine, seçkinlik, derin düşünme, estetik hazlar ve beğeni oluşturma zamanıydı. Bir bakıma, ruhun arındırılması ve derin düşünümSELLİK ifade ediyordu. Bu yüzden, boş zaman, çalışmayla ilişkilendirilmekten uzak idi. İş-boş zaman farklılığı, ancak, sınıfsal düzeyde ortaya çıkıyordu ve farklı değerler/anlamlar alıyordu. Çalışma alt sınıfa aidiyet içeriyorken, boş vakit, seçkinlere/iktidar çevrelerine ait bir ayrıcalık olarak görülüyordu. Seçkinler (aristokratlar) ile az okumuşların ve kölelerin boş zamandan anladıkları ve bu zamanı kullanma biçimleri farklıydı. Her sınıf, kendi

konumuyla eş düşen algılama, beğeni ve estetik hazza sahipti ve tüm yaşam deneyimlerinde sınıflara özgü kıstaslar, tercihleri ve pratikleri belirliyordu (Kelly-Freysinger, 2000:28). Antik Yunan'da gözlenen boş zaman algısının aksine Roma döneminde, boş zaman sınıfsal bir hak değildi ve dolayısıyla bir sosyal statü ve bir yaşam tarzını ifade etmiyordu. Romalılar, eğlenceli boş vakit etkinlikleri için iş dışı zaman oluşturmuşlardı. Boş zaman üretici aktivitelerden sonraki bir zamandı ve işin/çalışmanın yeniden üretimi için gerekliydi. Bir bakıma işi destekleyici, onu takviye edici bir kullanıma sahipti ve yönetsel/toplumsal gönenç açısından da bir işlevsellik taşıyordu. Bu yüzden de, yönetici kesim tarafından boş vaktin değişik eğlenceler yoluyla optimal şekilde geçirilmesi teşvik edilmekteydi. Kitle boş zaman türleri (oyunlar, sporlar, gladyatör dövüşleri vs.) bu dönemde yaygınlaştı ve gündelik yaşamın bir parçası haline geldi.(Juniu, 2000:69)

Orta dönemde boş zaman, sadece bir dinlenme ve etkinlik zamanı değil, aynı zamanda üst sosyal tabaka arasındaki bir sosyal temsil alanıydı. Yunan düşüncesinin aksine boş zaman, işten boşalma ve hangi etkinliğe katılacağını seçme özgürlüğünü ifade ediyordu. Geç orta çağda, boş zaman; gösteriş, lüks, haz ve israfa doğru dönüşmeye başladı ve bu zamanın kullanımı köleci çalışma düzeninin aksine bir soyluluk işareti oldu. Veblen'in "gösterişçi tüketim" anlayışıyla çakışan bu boş zaman anlayışı, yapay bir zenginlik, prestij ve güç kaynağı olarak modern zamanımıza kadar gelmiştir. (Aytaç, Ö. 2005:3)

Boş zamanın özerk bir yaşam alanı olarak algılanmasının tarihi eski değildir. Özerk boş zaman algısı daha çok modern döneme aittir. Endüstriyalizmle birlikte değişen toplumsal ve kültürel hayat, kendi içinde özerk yaşam alanları ortaya çıkardı. İşin; zorunlu, eşgüdümlü, kuralcı, örgütlü ve ritüel bir kurguya kavuşması, doğal olarak, iş dışı alanı da spesifik bir yaşam alanı haline getirdi. (Kraus, 1998:168-188)

İş/çalışma alanındaki dönüşümler 18. yüzyılla büyük bir ivme kazandı. Şüphesiz ki bu değişimler iş hayatı kadar, işlik dışı zamanında belirlenmesindeki en önemli faktör oldu. Endüstri toplumu her şeyden önce üretimin dev fabrikalarda yapıldığı ve teşebbüsün aileden ayrıldığı toplum biçimidir. Burada toplumun dolayısıyla üretim biçiminin ağırlık merkezini fabrika oluşturur. Artık aile bir birim olarak çalışmaz. Ailenin temel işlevi ise (işçiyi eski bağlarından kurtarıp fabrikaya hazırlamak için) kendinden alınarak bağımsız kurumlara verilmiştir. Örneğin okullarda çocuklar fabrika yaşamına uyacak şekilde hazırlanmaları amaçlanmıştır. Dolayısıyla endüstrinin getirdiği disiplin, her şeyi zamanında yapmak, söz dinlemek, gösterileni fazla bir zihni çabada bulunmadan öğrenmek, fabrika için insan hazırlayan ve kitle eğitimi veren kurumların temel amacı olmuştur. Çünkü montaj düzenine göre kurulmuş fabrika hayatı işçinin işe zamanında gidip gelmesini, amirlerinin ve yöneticilerinin vereceği emirlere tartışmadan yerine getirmesini veya büroda ya da makine başında aynı şeyi tekrar tekrar bıkmadan yapmasını gerektiriyordu.(Toffler, 1981:53)

1700'ler boyunca Püritan iş etiği, iş ve aile sorumluluğu Luther'in dinsel yorumu ekseninde yeniden yapılandı. Boş vakti "başıboşluk" ve "israf" zamanı olarak

gören Püritanizm, aylaklığı, hedonizmi, harcamayı, başıboşluğu günah olarak nitelendirdi. Çalışmaya, tasarrufa, çileciliğe, hazzı ertelemeye kutsiyet atfederek sermaye oluşumunu teşvik etti. Çalışma ilişkilerini ve dolaylı olarak da iş dışı alanı (özel/sosyal alanı) yeniden organize etti. Endüstri devrimi, çalışma saatlerinde kayda değer bir artış getirdi. Rekabet ekonomisine dayalı üretim sistemine ortak payda karı arttırmak olduğundan çalışma saatlerindeki artış çalışma şartlarındaki olumsuzlukları da birlikte getirdi. Prütanizmin benimsenmesinin ardından kutsallaştırılan çalışma hayatının 'İşin Bilimsel Örgütlenmesi' ile birleştiğinde giderek kuralcı, monoton ve baskıcı hale geldi. Bu dönemin havasını daha iyi anlayabilmek açısından F. Taylor'un ideal işçiye ulaşabilmek için verdiği öğütleri gözden geçirmek yerinde olacaktır. Taylor'a göre ideal bir işçi;

- 1- Bir işi yapmak için 'en iyi tek yolu' bulmak amacıyla zaman ve yöntem araştırması kullanın. En iyi yöntem günlük üretimi en yüksek ortalama düzeye çıkaran yönetim anlayışıdır.
- 2- İşçiler her iki el hareketlerini anında doğal olarak yapabilir hale gelmelidir.
- 3- İş en iyi biçimde ve en hızlı biçimde yapılabilmesi için işçiyi özendirin, bu amaçla bütün aletlerin yerleri sabit ve tanımlanmış olmalıdır.
- 4- İşçiye verilen ücret ile onun performansı arasında yakın bir ilişki olmalıdır. İşçi standart üretim düzeyine eriştiği zaman, günlük ücret dışında belirli bir ek prim verilerek motive edilmelidir.(Bozkurt, V. 1997:53)

Tüm bu iş ve işlik dışı alanlara hâkim olan katı belirlenimciliğin ardından gerek 1930'lu yıllardaki Ekonomik Bunalım gerekse 1979'daki petrol krizi işçinin sadece bir üretici değil, üretim faaliyetleri dışında birer tüketici haline gelmesi gerektiği gerçeğini bir kez daha gözler önüne serdi. Bu dönemlerin ardından bizimde makale içinde temel sorunsal aldığımız; boş zamanın aslında adından anlaşıldığı gibi boş (fail olunmayan) bir zaman dilimini olmaktan çıkarılması ve kapitalist yazın tarafından bir yapı bozuma uğrayıp kişileri her daim birer tüketici olarak algılaması dönemi başlamıştır.

KAPİTALİZM VE BOŞ ZAMAN

Bir üretim sistemi olarak kapitalizm, büyük ölçüde özel mülkiyete, bireysel/özgür girişimciliğe ve üretim araçlarının denetlenmesine dayanır. Bu sistemde önemli olan piyasa rekabeti yoluyla kârı maksimize etmektir. Bireysel emek, piyasa koşulları ölçeğinde özgür dolaşıma sahiptir. Kapitalist çalışma düzeni, formel, metodik, verimliliği artırma gayesi güder. Bunun için de çalışanın emeği (fiziki, zihinsel/entelektüel), kapitalist amaçlara hizmet edecek ölçüde maksimum düzeyde değerlendirilir (Rojek, 1995:12).

Üretim ve tüketim birbirinin devamı gibi görünen, birbiriyle süre gelen iki süreçtir. Ancak Sanayi Devrimi ve ardından yaşanan süreç içerisinde bu iki kavram birbirine ters iki kutup halini almıştır. Üretim tüketimden tamamen vazgeçilen bir

zaman dilimi tüketimde aynı şekilde üretimin olmadığı bir zamana dönüşmüştür. Kapitalist yazını üç farklı döneme ayırarak incelemek Püritanizmden Hedonizme dönüşen yapıda boş zamanın değişen rolünü anlamamızda yardımcı olacaktır. Bu dönemlerden ilki erken kapitalist dönem diyebileceğimiz Sanayi Devriminin öncesini ve ilk yıllarını kapsayan üreticiye bütün maddi ödemelerin kısıtlandığı, insanların zorla çalıştırıldığı, yoğun bir emek sömürsünün yaşandığı ‘vahşi kapitalist’ dönemdir. İkinci dönem ise kapitalizmin biraz daha esnekleşerek ve küreselleşerek kendine yeni hammadde, yeni pazarlar, yeni montaj atölyeleri aradığı dönemdir. Üçüncü dönem ise, üretim bolluğunun artık bir krize yol açtığı, gerek yeni pazarların gerekse yeni sömürülerin bu duruma çare üretmediği son çare olarak Keynesyen politikalara başvurularak bir zamanların proletaryasına para yüzü göstererek onun birer tüketiciye dönüştürme aşamadır.

Sermaye, Sanayi Devrimiyle başlayan birinci döneminde çalışma saatlerini uzun tutup, kol gücünü sömürerek kendini ikame etmiştir. Bu dönem sanayileşmede rekabetin başladığı büyük sanayi kentlerinde ard arda fabrikaların kurulduğu kitlesel üretim rejiminin hâkim olduğu ve çalışma hayatına çocuk ve kadın işçilerin dâhil olduğu aşamadır. Erken kapitalist dönemde, “bir tür çalışma kampı” havası egemendir ve yaşamın temel unsuru kıyasıya bir çalışmadır. Endüstriye dayalı toplumsal düzen, bireylerin enerjilerini işe/çalışmaya yönlendirirken onların disiplinli, itaatkâr, dakik, düzenli ve aktif özneler olmasını da sürekli kutsar. Püritan etik ve Taylorist ilkelere göre biçimlenmiş kapitalist çalışma ve yaşama düzeninde insanların çok çalışması, aktif, itaatkâr, metodik ve sorumlu bireyler olmaları gereği, bir iç dürtü olarak bireyi yönlendirir (Kelly-Freysinger, 2000: 45-46).

İkinci dönemde bir otomobil üreticisi olan Henri Ford’un öncülüğü yaptığı üretim sürecine akan bir bandın dahil edilmesini ifade eden Fordist çalışma metodu ile birlikte üretim fetişizmi aynı zamanda bir üretim krizine yol açmış ve yeni pazarlar/tüketiciler aranmaya başlamıştır. 19. asrı bu derece çalkantılı bir dönem haline getiren üretim ve birikim sistemleridir. Var olan bu aşırı birikim krizinin ilk önce kitlesel üretim rejimi esnekleştirilmeye çalışılarak kişiye özel hale getirilmeye çalışılmış, sahip olmanın / tüketmenin cazibesi arttırılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde kitlesel üretim rejimi terk edilmiş yerine daha kişisel/biricik bir tavra sahip olan post-fordist üretim rejimi takip edilmiştir. Bu üretim rejimi gereğince sanayi kitlesel olmaktan çıkmış ve üretilen ürünler bireyselleşmiştir dolayısıyla üretimin masrafı artmış ve sanayi devrimin başlangıcında peş peşe fabrikaların açılan Londra, Chicago gibi birçok işçiyi barındıran kentlerdeki fabrikalar birer birer sermayesini, emeği daha ucuza satın alabileceği kıtalara taşımıştır. Fordist üretim metodundan Post-Fordizme geçişin günümüzdeki en büyük örneği Coca Cola firmasıdır. Firma kuruluşundan bugüne keskin bir tutumla ürün ambalajları konusunda kendine bir standart oluşturmuş ve bu şekilde bugünlere gelmiştir. Günümüzde ise aynı firma ürünlerin üzerine isimler yazarak ürünlerini kitlesel değil bireysel olarak üretilmiş hissi vererek pazarlamaya çalışmaktadır. Aynı zamanda yeni pazar arayışları devam etmiş birçok ülke kendi sömürülerini

oluşturmuştur. Tüm bunlar olurken Endüstri Devrimiyle altın çağını yaşayan kentlerdeki işsizlik, Endüstrinin kentsel hayata yaşattığı olumsuzluklar bahane edilerek makyajlanmıştır, büyük kentlerin dışına atılarak az gelişmiş ülkelere aktarılmıştır. Bir dönemin kalifiye Londra işçileri artık üretimin Hindistan'a, Çin'e kaymasıyla birer işsiz haline gelmiştir. Artık mega kentler endüstrinin dumanlı havasından uzak kişisel hizmet sektörüne doğru ilerleyecektir.

1. Dünya Savaşının ardından dünya yeniden büyük bir ekonomik bunalıma sürüklendi. 1929 dünya ekonomik krizi iki büyük savaş arası dönemde yaşanan ve sonuçları itibarıyla son derece önemli gelişmelere yol açan olaylardan biridir. Kriz özellikle endüstrinin filizlendiği Batı toplumlarında başlayarak tüm dünyaya yayılmıştır. Kriz, her ne kadar borsa, bankacılık, ticaret sektörlerinde olsa da krizin olağanüstü boyutlara ulaşan işsizlik gibi sonuçları da görünmüştür. Mevcut krizin aşılması ve piyasanın sürekli ve dengeli akışını sağlamak adına ABD'de 'New Deal' adlı kapsamlı bir ekonomi programı hayata geçmiştir. Bu doktrin, klasik liberal/kapitalist (laissez-faire) anlayışından bir kopuşu, A. Smith' in deyimiyle devletin görünmez bir el olarak ekonomiye müdahalesinin başlangıcını ifade etmektedir. İleride Tüketim Toplumu'nun temellerini oluşturacak olan Keynesyen tam istihdam politikalarıyla tanışmamız da bu zamanlara tekabül etmektedir. Keynes, bir işçiyi mümkün olduğunca yüksek verimli kullanmamızı öğütler Taylor' un aksine bir işi mümkün o

lduğu kadar küçük aşamalara ayırmamızı ve her aşamaya birer işçi yerleştirmemizi öğütler. Bu durumda işçi sayısında oluşacak artış, işçilerin özenle seçilmesine olanak sağlayacak aynı zamanda çalışanlarda birer tüketici olabilecektir. (Ayrıntılı bilgi için bknz: Raucway, 2008)

Üçüncü safha da ise adına ister 'Tüketim Toplumu' diyelim ister 'Post-modern' toplum diyelim ihtirasların ihtiyaç olarak tanımlandığı ve sahip olmanın sınır tanımazlığıyla var olan bir dönemdir. Baudrillard' a göre (2006) Tüketim Toplumu için en önemli şey simgelerdir. Tüketim toplumu simgelere oldukça fazla değer verir. Bir simgenin değerli olabilmesi için de simgenin yok olabilmesi ve ardından onu takip edecek simgelerin oluşturulabilmesidir. Her ne kadar işçinin de birer tüketici olabileceği kavramı Henri Ford' un fabrikasında çalıştırdığı işçilere bir arabaya sahip olabilecek derece ücret ödemesinden bu yana süregelse de bu süreç sanayi/üretim sektöründen hizmet sektörüne geçişle parlak yıllarını yaşamaya başlamıştır. Kapitalizm bir üretim sistemi olarak çalışma kadar boş zamanı da organize etti. Çalışmayı katı bir kodlanmışlık içine hapsedtiği gibi boş zamanı da terminolojik anlamından sıyrarak, kârlı bir alan olarak düzenleme çabası içinde oldu. Bu bağlamda, boş zamanlar, birey inisiyatifinden uzaklaşarak, kurumsal aygıtlar ve araçsal hegemoninin etkisine girdi. Boş zaman, artık bireysel dinginlik, düşünsel derinlik ve özgür tercihlerin zamanı değil, kapitalizmin kârı artırmak için ürettiği metaların, kurgusal yaşam deneyimlerinin, alışveriş etkinliklerinin, paket eğlencelerin, medya gösterimlerinin ve kaçışçı eğilimlerin adresi haline geldi.

Endüstriyel üretimde, makinelerin merkezi rol üstlenmeleri, çalışma sürelerini aşağı çekerken boş vaktin artmasını sağladı. Boş zamanın artışı teknolojik gelişme ve üretim artışıyla bir gelişim gösterdi. Teknolojik gelişmeyle üretim hem seri hem de kütleli bir karakter kazandı. Emek, zaman ve insan gücü daha az kullanılmak suretiyle daha fazla üretim mümkün hale geldi. Üretimde makinelerin etkin kullanılması aktif insan gücüne olan gereksinimi azaltarak bireyin daha çok sevk ve idareyi sağlayıcı fonksiyonunu ön plana çıkardı. Bu durum çalışma süresinin kısaltılmasını da beraberinde getirdi. Çalışanlar için boş zaman hayati bir yaşam hakkı haline geldi. Özellikle sıkıcı/monoton işlerde çalışanlar için boş zaman, soluklanmak ve çalışma için gerekli enerjiyi depolamak için hayati bir önem kazandı. Aynı çalışma ortamında uzun süre çalışmak monotonluk ve iş ortamına yabancılaşmaya neden olduğundan bundan kurtulmak için boş vakte olan ihtiyaç arttı. Kapitalist sistem, emeğin yeniden üretimi için, çalışanların iş dışı yaşamlarını da düzenlemeye çalıştı. İş dışı alanı, tüketme performansını maksimize edici bir noktada tutmak için, bir tür tüketim üssü olarak organize etti. Bu noktada, boş vakitler, kapitalist sistem için bulunmaz bir pazarı haline geldi.

Kapitalizm artık “kendi ekonomik çıkarları nedeniyle herkes için daha fazla boş zaman istemek noktasındadır; ancak yine aynı nedenlerle bu zamanı ‘boş’ bırakmaya da niyetli değildir. Şimdi kapitalist sistemin temel hedeflerinden biri, belki de en önemlisi, ister toplumsal mücadeleler isterse doğrudan teknolojik ilerlemeler yoluyla yaratılmış olsun, her türlü boş zamanı ‘fethetmek’ tir ” (Argın, 1992:36). Kapitalist sistem için boş zamanlar, artık bir dinginlik, arınma ve de tüketme zamanıdır. Hem çalışmayı yeniden üretmek için hem de artan üretimin tüketmek için ihtiyaç duyulan bir zamandır. Boş zaman, bir yandan çalışmaya/yorgunluğa dayalı patolojinin sağaltımı bir yandan da artan üretimin emilmesi için işlevsel bir alandır. Boş vakitler böylelikle, kapitalist çalışmanın bir karşıt kutbu olarak yine kapitalist isterler yönünde organize edilmektedir. Bu zamanın belirleyici niteliği, birey güdümlü ya da bireysel iktidara dayalı bir alan olmaktan çıkarak, kârı maksimize etmeye yarayan, kapitalist etiğin egemen olduğu “kurtarılmış bir alan” haline gelmiş olmasıdır.

ÇALIŞMA OLGUSUNA ELEŞTİREL SÖYLEMLER VE BOŞ ZAMAN

Lafargue’nun boş zamana ilişkin görüşleri, özellikle 19.yüzyılda kapitalist etiğin çalışmayı kutsayan, yaşamın öznel zevklerinden yararlanmayı dışlayan, eğlenceyi ve hazzı küçümseyen paradigmasını sarsacak bir dinamizme sahipti. Lafargue, “Tembellik Hakkı” (1999) adlı eserinde çalışma denilen çılgınlığa karşı çıkmakta ve çalışma sürelerinin azaltılarak, günde en fazla üç saatle sınırlı tutulmasını savunmaktadır. Geriye kalan zaman ise, insanların yaratıcı etkinliklerde bulunmaları için serbest bırakılmalıdır. Lafargue, burjuvazinin ancak çalışanın yaşamaya hakkı olduğu şeklindeki “çalışma hakkı” prensibini eleştirir ve “Tembellik Hakkı” adı altında “boş zaman hakkı” nı savunur. Ona göre emekçiler günde 14-16 saat, çok güç koşullarda çalışarak, tüm insani, moral ve sanatsal

yaratıcılıklarını yitirmektedirler. Bu durum onların varoluşsal bilinçlerinin aşınmasına ve erk sahiplerinin üzerlerindeki denetimin kurumlaşmasına yol açmaktadır. Lafargue, makinenin insana özgürlüğünü bahşeden bir tanrı olduğunu, onu zor ve yıkıcı çalışma koşullarından uzaklaştırdığını, özgürlük ve boş zaman olanağı sunduğunu belirtmektedir. Lafargue'ya göre makinelerin etkili kullanımı sonucu, çalışma süreleri azalacak ve bu durumda "toplumsal hiyerarşi, bölüşüm ve organizasyonda radikal değişimler" meydana gelecektir. Lafargue'nun temel kaygısı, bireyin fiziksel ve zihinsel potansiyelini başkası için değil, kendisi için ve erk sahiplerinin üzerlerinde kurduğu denetimi ortadan kaldırma yönünde kullanmalarıdır (Lafargue, 1999:112).

Russell da, benzer şekilde, "Aylaklığa Övgü" (1990) (In Praise of Idleness) adlı eserinde modern çalışma kavramına eleştiri getirir. Bu çalışmasında Russell, emek yoğun kapitalist çalışma düzenine tepki olarak aylaklığın hiç de olumsuzlayıcı bir değer içermediği aksine, hayattan ve insansal olandan yana bir tavır olduğunu vurgular. Bu bağlamda, Russell çalışma sürelerinin azaltılmasını, çalışmanın, kişinin yazgısı ve yaşamının tek belirleyeni olmaktan çıkartılması gerektiğini ve boş vaktin artırılmasının bir insanlık hakkı olduğunu ileri sürer. Russell'e göre boş vaktin artması, kültürel gelişmeye hizmet edecektir. Russell, makinelerin etkinliğinden yararlanmak suretiyle çalışma saatlerinin azaltılmasını ve dört saatle sınırlı hale getirilmesini önerir. Ona göre daha iyi iktisadi örgütlenme daha fazla boş vakte yol açacaktır. Bu ise sonuçta insansal gelişmeye hizmet edecek, makul ölçüde maddi rahatlık sağlayacaktır (Russell, 1990:111).

Russel'a göre, zorunlu çalışma, ancak boş zamanı zevkli kılacak ölçüde olmalıdır. Bitkinlik, yorgunluk meydana getirecek ölçüde olmamalıdır. Bu durumda insanlar çalışma yorgunu olmayacaklarından boş vakitlerinde edilgin ve yavan eğlencelerle yetinmeyeceklerdir. Boş vakit, istemli kamu yararı faaliyetlerine katılma şeklinde değerlendirilecek, bu da zorunluluk ve bağlayıcılık dışı özgürlükçü eğilimleri besleyecektir. Kadın ve erkekler daha mutlu yaşama imkânına sahip olacaklar, sevgi, özveri, hoşgörü vb. erdemler sosyal hayata egemen olacaktır. Çalışmanın, makinavari çalışmanın bireyden götürdüklerini ikame etme adına, boş zaman, insansal gelişime kapı aralayıcı bir aylaklık içinde geçirilmelidir (Russell, 1990:23-24).

İki yazarında belirttiği durum aslında başıboşluğa övgünün ötesinde mevcut çalışma sistemine eleştirileri barındırmaktadır. İki yazarda insanın çalışmasına üretmesine karşı bir tavır sergilememektedir. Ancak mevcut üretim sistemi insanı insani duygularından uzaklaştırarak makinenin bir uzvu haline getirmektedir. Marx (2011) proletaryanın yabancılaşmasından bahsederken yalnızca emeğin kapitalistler tarafından sömürülmesine vurgu yapıyordu. Ancak Lafargue ve Russell' in üzerinde durdukları çalışma sürelerinin sınırlandırılması konusu her ne kadar kapitalist üretim sistemine uymasa dahi dikkate değer önerilerdir.

Richard Sennett her ne kadar boş zaman olgusunun üzerinde fazla durmamış olsa da, özellikle 'Karakter Aşınması' (Sennett, 2008) adlı enfes eserinde yeni kapitalizmde işin kişilik üzerindeki etkilerine karşı sarsıcı eleştiriler getirmiştir. Her ne kadar Sennett üretim-tüketimi birbirinden ayıran farklı zaman dilimleri tasavvur etmese de çalışma etiğine geliştirdiği radikal eleştiriler bakımında oldukça önemlidir. Sennett kitabında modern risk kültürünü ele alarak hareketsizliğin başarısızlık olarak adlandırıldığı, sabit kalmanın ise ölümle eşdeğer olduğu bir dünyada olduğumuzu belirtir. Sermayenin bu denli sabırsızlığının en büyük nedeninin yine insanlar üzerinde olduğunu söyler. Sennett, bu denli hızla hareket eden çarkların arasında üniforma ile tulum arasına sıkışıp kalmış her daim başarısızlığın sonucunda aşağılanma korkusuyla disipline edilen bireyin serüvenini anlatmıştır. Klasik çalışma kültürünün rutinliğine karşı başlatılan isyan, yeni kapitalizmin çalışma yazınına re-organize etmesiyle 'esneklik' adı verilen anahtar bir kavram ortaya çıkardı. Sennett'e göre büyük vaatlerle yeni çalışma hayatımızın temeli haline gelen bu esneklik aynı zamanda bireylerin kendine yabancılaşmasını sağlayan, emeğin portatifleştiren, başarısızlık kâbusuyla insanları küçümsemekle tehdit eden bir olgudur. Rutine karşı başlatılan isyanın vaat ettiği yeni özgürlük sahtedir. Kurumlarda işleyen ve bireyin yaşadığı zaman, esnekliğin demir kafesinden kurtulmuş olsa da, yukarıdan aşağıya işleyen yeni bir denetime ve gözetime tabidir. Esnekliğin zamanı yeni bir iktidarın zamanıdır. Esneklik düzensizlik yaratır, ancak sınırlarımızdan kurtulmamızı sağlamaz. (Sennett, R. 2008:62)

Benzer şekilde Ritzer (2000) ve Rojek (1995), günlük rutinlerden ve sıkıcı olandan kaçma adına yöneldiğimiz etkinlik süreçlerinin gerçekte birer tuzak olduklarına vurgu yaparlar. Onlara göre, boş zaman ve rekreasyon hayatımızın rasyonalitesinden kaçmaya hizmet etmekle birlikte aslında bu kaçışın rotası yine rasyonel, bürokratik ve fast food restoranlarda geçerli prensiplerin olduğu bir dünyaya doğrudur. Bu yüzden, kaçışın yöneldiği noktalar da tutulmuştur ve tıpkı iş'e ait rasyonalitenin orada da hüküm sürdüğü, örgütlü, rasyonel, bürokratik bir ilişkiler spektrumuna hapsolmek söz konusudur. Bu çerçevede, modern dünyada, kaçışın yöneldiği alanlar da yine rasyonalize edildiğinden, birey bir kaçıştan diğerine tutulmaktadır.

Şimdiye kadar sözü geçen tanımlamaların farklı olarak Veblen boş zamanı, varlıklı sınıfın kendini sunum alanı, boş zaman etkinliklerini de birer tüketim metası olarak görür. Her ne kadar Veblen'in perspektifi farklı olsa da, hedonistleştirilmiş boş zamanı kavramak açısından son derece önemlidir. Boş zamana "gösterişçi tüketim" olgusu açısından yaklaşan Veblen, modern toplumda her şey gibi boş zaman eylemlerine katılımın da nesneleştiği, alınır satılır hale geldiğini ve tüketim toplumunun ilkelerince belirlendiğini ifade eder. Veblen'e göre egemen/aylak sınıfın malları emek verilerek elde edilmemiştir; "şiddet ve hile" ile kazanılmıştır. "aylak/eğlence Sınıfı" "leş" yiyicidir. Zaten "gösteriş için tüketim" zenginlerin boş yaşam tarzının belirticisidir (Veblen, 2005:67-87). Veblen'e göre, varlıklı/aylak sınıfın alışkanlıkları, toplumun geri kalanları için emredici yasalara dönüşmektedir.

Aylak sınıf, sahip olduğu ahlaki standartlarla toplumsal gelişmeyi geciktirici etki yapar. Aylak sınıf, hükmedici, buyurgan ve o ölçüde de kendi dışındaki yaşantıyı dışlayıcı özellik taşır. Veblen, aylak sınıfı tanımlamada “tutuculuk” kavramını kullanır. Ona göre, aylak sınıf, muhafazakâr bir sınıftır. Ancak, bu tutuculuk öylesine belirgin özelliğdir ki, bu bir saygınlık belirtisi olarak kabul görmektedir. Tutuculuk bir üst sınıf özelliğdir olarak otorite, saygınlık, şık olma ve yenilikçilik olarak görülürken; vulgar ve kaba beğeni düzeyinde olma bir alt sınıf özelliğdir olarak anlaşılmaktadır. Veblen’e göre, üst sınıf sahip olduğu yaşantıyı ve alışkanlıkları diğer sınıfların kıskanmacı tepkimeler göstermesine yol açacak şekilde kullanır. Aylak sınıf, varlık ve zenginliğini gösterişçi tüketim yoluyla sergilemekten yana hareket eder (Eby, 1998:698-699).

Veblen, kapitalizmin hedonist ve irrasyonel özelliğdir üzerinde durur. Ona göre, kapitalizm, insanı haz nesnesi olarak gören bir anlayışa sahiptir. Buna göre insan, zevki tüketim yoluyla maksimize etme, zahmeti ise çalışmayı en aza indirmek suretiyle minimize etmek ister. Oysa Veblen’e göre, bilimi, kültürü, teknolojiyi, ortaya çıkaran, insanı doğanın basit bir parçası olmaktan kurtaran, doğayı değiştiren bir varlık yapan, insanın “iş yapma içgüdüsü”dür (Veblen, 2005:40-47).

PÜRİTANİZM’ DEN HEDONİZM’E YENİ BOŞ ZAMAN ETİĞİ

Püritanizm, Weber’in rasyonel kapitalizminde ayrıcalıklı yer verdiği bir iktisadi etiğdir sahiptir. Modern kapitalizmin simgesi olarak da görülen püritanizm, çok çalışmak/çok üretmek buna karşılık, tutumlu olmakla kendisini sembolize eder. Püritanizm de, iş/meslek, dini bir yüceliğdir sahiptir ve sıkı (hard) çalışmak kutsanmıştır. Ahlaki tüm kurallar, bir “fayda-kâr-biriktirme” esprisine göre biçimlenmiştir. Bundan dolayı püritanizm, ritüel zevklerden arınmış, tembelliğdir/aylaklığdır aforoz etmiş, bedensel hazzı denetim altına almış, çalışma ve üretmeyi bir dini ibadete dönüştürmüştür. Tasarruf, yatırım yapmak, sıkı çalışmak, eğlence ve hazzın yadsınması vb. ilkeler bir püritan prototipin belirmesini sağlamıştır (Bozkurt, 1998:59-60).

Modern kapitalizm, bir bakıma, çalışmaya koşullanmış bu kesimin ürettiğdir artı değer üzerinde yükseldi, sermaye birikimi, bunun yatırıma dönüştürülmesi, paranın dolaşımı bu yolla mümkün oldu. Püriten çileci çalışma, bir yaşam ideolojisi olarak belirlediğinden, özellikle ilk dönem kapitalist toplumda, sosyal hayat bu yönde şekillendi. Başlangıçta kapitalizm, dinamizmini, üretkenlik, çileci çalışma, tasarruf ve hazzı/doyumu yadsıma anlayışından sağlıyordu. “Sanayideki çalışma düzeninin çalışan kitle üzerindeki baskısını ve insanlıktan çıkarıcı doğasını anlayan sosyalizm, sendikacılık, anarşizm, feminizm gibi akımlar, sanayi toplumuna yetkeyle sahip çıkan ve bundan kâr sağlayan egemen kesimi suçlayarak toplumsal ilişkilerde değişiklik istediler. İronik olsa da kapitalizm, bu eleştirel ve kapitalizm karşıtı perspektifleri keşfetti ve kendisini olumlayacak yapıları da bu akımların eleştirilerinden çıkardı” (Aydoğan, 2000:123-124).

Bir makine Mühendisi olan F.Taylor’un üretimde iş bölümünü arttıran, zaman kaybettirici öğeleri ayıklayan ve işçi emeğinden olabildiğince faydalanmayı

öngören bir dizi etkinliği sistematikleştirmesiyle oluşan, Taylorizm olarak tanımlayabileceğimiz yeni düzenlemeler ile şiddetli bir yapı bozuma uğrayan iş hayatı Fordist kitle üretimle birlikte tarihindeki en üst aşamaya gelmiştir. İşin bilimsel örgütlenmesiyle başlayan yoğun disiplin, bant üzerinde çalışma ile birlikte yoğun bir denetime de tabi olunmuştur. Artık bant sistemiyle işleyen fabrikalarda bir denetçiye gerek kalmamıştır, işin mekanik örgütlenmesinden dolayı tüm işçiler birbirinden sorumlu / birbirine denetçi durumdadır. 19. yüzyıl Batı Avrupa'sında yaşayanlar belki de tarihin en ağır ve güç çalışma koşullarına tanık oldular. Çalışmadan kazanç sağlayan, kâr elde eden çıkar grupları ve patronlar, kitlesel çalışmayı organize ederek endüstri toplumunu bir çalışma kampına dönüştürdüler. Bu zamana dek en büyük erdem kabul edilen ve yalnızca zengin ve seçkinlere özgü olan tembellik, artık bir hastalık olarak kabul edilir oldu. Çalışma kutsanmış bir eylem ve yaşamın temel ereği haline geldi. Taylorist/Fordist çalışma düzeninin sınır tanımaz yayılmacılığı, sonuçta, işlik dışı alanı da kendi ölçeğinde disipline etti ve rasyonel bir örgütsel işleyişe açtı. Taylorizm sadece üretim süreciyle sınırlı kalmadı, üretim dışı boş vakit alanları, eğlence ve tüketim aktiviteleri de Taylorcu mantık tarafından reorganize oldu. Bir başka deyişle Taylorizm iş kadar iş dışı alanı da düzenleyerek, boş vakit ve tüketim süreçlerini Taylorcu kâr/maliyet hesaplarına göre yeniden yapılandırdı.(Webster-Robins, 1989:334)

Kapitalist üretim koşulları, fazla üretime yol açtığından artık püriten etiğin çalışmaya koşullama anlayışında gerilemeler oldu. Çünkü fazla üretim yoğun/sıkı çalışmayı gereksiz kılıyordu. Fazla üretim emilmedikçe, çileci etiğe bağlılık bir anlam ifade etmiyordu. Bu yüzden, çalışmayı, tasarrufu, hazdan yoksunluğu yücelten püritanizm, yeni toplumsal dengeler açısından karşıt bir etiksel oluşuma yerini bırakmak durumunda kaldı. Kapitalizm artık tüketimi, aylıklığı ve hazzı yaygınlaştırmaya, teşvik etmeye başladı. Tüketmekle varoluşu ikame çabasında olmak yükselen bir değer haline geldi. Statülerin soydan/doğuştan geldiği sosyal formasyonların yerine mesleki konumu, geliri, bilgi ve becerisi, tüketimci performansı ile statü ve sınıfsal konum işgal etmek öne çıktı. İnsanlar, bireysel gösteriş ve bireysel hazzı ön plana çıkaran Hedonizm'i yaygınlaştırarak, gösterişçi/kıskandırıcı atraksiyonlar göstererek, toplumsal temsiliyete başvurmaları ve bu yolla fazla üretimin içsel bir emiliminin mümkün hale gelmesi, doğal olarak, kapitalizmin kendini yenilemesini sağladı. Böylelikle, gelişmiş endüstriyel toplumlarda tüketim, bireyin gösterişçi tatmin isteğinin bir sunumlanma alanı olarak öne çıktı. Bunun için de, tüketmek, normal bir tavır olmaktan çıkarak, çılgınca yapılan, bireyin yeni imgeler, statüler, prestij göstergeleri edindiği, bunu başkalarını kıskandırma içgüdüleriyle yaptığı bir eyleme dönüştü. Daha çok tüketmenin, üst toplumsal konum işareti olarak görülmesi, konum yükseltme arayışındaki kesimin gösterişçi tüketim sembolleri kullanmasına, sahiplik durumunu abartılı şekilde sergilemesine yol açtı. Meta ve tüketimci performans, başkalarından üstün olma aracı olarak işlev görmeye başladı.

Kapitalist sistem, iş sürecinde ürettiği yabancılaşma, stres ve şizoid patolojiyi, bu kez boş vakti kullanmak suretiyle, bu alanı bir gevşeme üssü olarak konumlamakla sağlamaya çalışıyor. Deleuze ve Guattari (1990)'nin söyledikleri gibi, kapitalizm, kendi ürettiği çelişki ve bunalımlar sayesinde yeni açılım, soluklanma noktaları keşfetmekte ve bunu yine kapitalist süreğenlik için kullanmaktadır. Boş vakit bu süreçte yine maksatlı kullanıma, pragmatik amaçlara, kurumsal iktidarlara hizmet edecek şekilde kullanılmış olmaktadır.

Zaten, kapitalizm her şey gibi boş vakti de pazar payı yüksek bir alan olarak organize etmiştir. Mamul madde kadar kapitalizm ürettiği bunalıyı da metalaştırarak alış/satış nesnesi haline getirmiştir. Argın'ın da ifade ettiği gibi, "her şeyi pazarlayan kapitalizm, şimdi artık kendi krizini de 'metalaştırarak' pazarlamaktadır. Başka bir deyişle kapitalizm, bir taraftan bunalım üretirken, bir taraftan da bunlara geçici çözümler sunmaktadır. Şimdi sistem 'kurbanları'na şöyle seslenmektedir: 'Çalışma mı? evet çok sıkıcı; ama üzülme, dışarıdaki Pub'lar sizin hizmetinizde, için ve unutun. Az gelişmiş ülkelerin ucuz ve egzotik sahilleri ayağınızın altında güneşin altına uzanın ve kendinizi bırakın; işte özgürlük bu, unutmak ve kendini bırakmak. Hatta bu bile fazla. Birçok araştırmancının, hemen hemen bütün toplumlarda, boş zaman etkinliklerinin artan bir biçimde ev-merkezli hale geldiği ve başta televizyon olmak üzere, medyanın güdümü altına girmiş olduğunu gösterdiği düşünülürse, kapitalizmin insanlara, boş zamanlarında evde oturup, ellerindeki alet ile istedikleri kanalı 'seçme' olanağı sunarak, 'uzaktan kumandalı bir özgürlük alanı' yaratmış olduğunu bile söyleyebiliriz. Bu nedenle, şimdi kapitalizme karşı mücadele emek süreçlerinin radikal eleştirisi kadar, belki daha fazla, 'boş zaman' süreçlerinin radikal eleştirisini içermek zorundadır" (Argın, 1992:27-28).

SONUÇ

Kapitalizm günümüz toplumsal haytını iki farklı bölüme ayırdı. Bunlardan ilki üretim zamanı olurken diğeri ise üretimden arta kalan zamanlarda yapılan tüketimden oluşmaktadır. Boş zaman kavramının yüzyıllar önce insanlık için ne ifade ettiğini tam olarak bilmek mümkün değildir. Bu zaman dilimine gerek Antik Yunan gerekse Sanayi Öncesi dönem düşünürlerinden aldığımız bilgilerle yer yer bir soyluluk göstergesi olarak belirse de 'bireyin kendi tasavvurunda olan zaman' demek yanlış olmayacaktır. Günümüz boş zamanı ise bireyin zaman üzerinde aidiyetinin bulunmadığı sınırları çizilmiş bir alandır. İnsanlık var olmaya devam ettikçe üretim ve tüketim ilişkileri de yeni formlar eşliğinde devam edecektir. Kapitalizm yalın bir üretim biçimi olmanın ötesinde insanların duygu, düşünce ve zaman tasavvurlarını da organize etti. Feodal ve Feodal öncesi toplumlarda üretim döngüsel (mevsimsel) bir periyotta gerçekleşiyordu, sınaî kapitalist üretimin ardından üretim doğrusal (sürekli) bir perspektifte yol almaya başladı. Ne yazık ki Feodal dönemde bir lüks olan tüketim sanayi döneminde bir ihtiyaç, endüstri sonrasında ise vazgeçilmez hale geldi. Bugün ihtirasların ihtiyaç olarak servis edilmesi herkesin onayından geçmiş bir durum.

Boş zaman kavramının anlamsal sorunu dışında içerdiği diğer bir sorun da bireylerin boş zamanlarını kullanırken ekonomik sistemin kendilerine empoze ettiği tüketim görevini yerine getirmek zorunda kalmalarıdır. Diğer bir ifade ile, bireyler üretim süreci içerisindeki görevlerini tamamladıktan sonra kendilerine verilen boş zaman içerisinde de tüketerek ekonomik sistem içerisindeki görevlerini yerine getirmek durumundadırlar. Bu nedenle, bireylerin denetim altına alınmış olan boş zamanlarının ne olduğunun ve iinin nasıl doldurulacağına da denetim altına alınması gerekmektedir. Bu amaçla da boş zaman manipüle edilmektedir. (Omay, 2008:142) Manipüle edilmiş bir boş zaman sınırlı, aceleci, tahammülsüz bireyler yaratmaktadır. Aynı zamanda boş zamanın müdavimleri çoğu zaman üretim tüketim döngüsü arasında sıkışıp yaşamış olduğu hayattan bir tatmin duygusu alamamaktadır. Manipüle edilmiş boş zamandan arınmak adına; yaşadığımız hayatın temposunu düşürmemiz, hayatımızda gözle görülebilir bir sadeliği yakalamamız ve tüketimi bir ihtiras değil ihtiyaç gereksinimi olarak anlamlandırmak başlangıç için önemli bir adım olacaktır. Bu sayede eski boş zamanın bize sunduklarına ve günlük hayatın anlamsal derinliğinin farkına varmak mümkün olacaktır. Aksi halde iş zamanında üretim, arta kalan zamanın tüketim olduğu, mutluluğun yalnızca tüketilen nesnelere arasında bir nüans olarak yaşandığı dünya da bir birey nasıl hayatın öznesi konumuna gelebilir ? Aron' un Sanayi Toplumu (1974) adlı eserinde bulunduğu çağın öznesi olamayanlara atfen bir cümle geçmektedir; “yaşının bilincine sahip olmayanlar, yaşının ızdırabıyla baş başa kalmak zorundadır”. Umarız ki Aron yanılıyordur...

KAYNAKÇA

- Argın, Şükrü (1992), “Kapitalist Toplumda İşin ve İşgücünün Kaderi: Fordizmden Post-Fordizme” Birikim Dergisi, Sayı 41, İstanbul.
- Aron, Raymond (1974), Sanayi Toplumu, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Aydoğan, Filiz (2000), Medya ve Serbest Zaman, İstanbul: Om Yayınları.
- Aytaç, Ömer (2005), Kapitalizm ve Boş Zaman, Eskişehir: Eskişehir O.Gazi Üniv. Sos. Bil. Der. Cilt 6, Sayı 1, Haziran.
- Baudrillard, Jean (2006) Sessiz Yığınların Gölgesinde, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Bozkurt, Veysel (1997), Enformasyon Toplumu ve Türkiye, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bozkurt, Veysel (1998), “Püritan Etiğın Sonu ve Post-Endüstriyel Dönüşüm”, Bilgi ve Toplum Dergisi, Sayı 1, Nisan.

- Deleuze, Gilles / Guattari, Felix (1990), Kapitalizm ve Şizofreni I, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Eby, Clare Virginia (1998), Veblen's Assault on Time, Journal of Economic Issues, Sept. V,32 n,3
- Juniu, Susana (2000), Downshifting:Regaining the Essence of Leisure, Journal of Leisure Research, v32
- Kelly, John R. / Freysinger, Valeria J. (2000), 21 st Century Leisure:Current Issues, Boston: Allyn and Bacon
- Kıray, M. (2005), Tüketim Normları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kraus, Richard (1998), Recreation and Leisure in Modern Society, Boston/London: Jones and Bartlett Publishers
- Lafargue, Paul (1999), Tembellik Hakkı, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul
- Marx, K. (2011) Kapital I. Cilt, Ankara: Sol Yayınları, (Çev: A. Bilgi).
- Omay, Umut (2008) "Boş Zamanın Manipülasyonu ve Çalışma, iş-Güç", Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, Cilt 10, Sayı 3
- Ritzer, George (2000), Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek, (Çev. Ş.S.Kaya) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Raucway, Eric (2008) The Great Depression and the New Deal: A Very Short Introduction, Oxford University Pres.
- Rojek, Chris (1995), Decentring Leisure: Rethinking Leisure Theory, London: Sage.
- Russell, Bertrand (1990), Aylaklığa Övgü, İstanbul: Cem Yayınları.
- Sennett, Richard (2008), Karakter Aşınması, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Taylor, F. (2005), Bilimsel Yönetimin İlkeleri, Adres Yayınları
- Toffler, A. (1981), Üçüncü Dalga, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları.
- Veblen, Thorstein (2005), Aylak Sınıf Teorisi, İstanbul: Babil Yayınları.
- Webster, F / Robins, K. (1989), Plan and Control: Towards a Cultural History of the Information Society Theory and Society, 18